

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN SİMGESİ: T.C.*

Hikmet Sami TÜRK**

I. GİRİŞ

Son zamanlarda bölücü ve ayrılıkçılara şirin görünmek için Mil-letimizin adı ve bireylerinin vatandaş kimliği olan “Türk” sözcüğü-nü kullanmama eğilimine, siyasal rejimiyle Devletimizin simgesi olan “T. C.” rumuzunu tabelâ ve levhalardan silme gayretkeşliği eklendi. Önce Sağlık Bakanlığı, sonra Balıkesir ve Bursa Valilikleri, –gazeteler-de çoğu büyük manşetlerle verilen resimli haberlerde görüldüğü gibi– binalarının girişlerindeki tabelâlarda adları önünde yazılı “T. C.” ru-muzunu kaldırdılar; kamuoyundaki tepkiler üzerine bu uygulamadan vazgeçtiler ve yeniden “T. C.” rumuzlu tabelâlarını astılar¹. Benzeri bir durum, Türkiye’nin en büyük kamu bankasının “T. C.” rumuzlu ticaret unvanında birkaç şube ile sınırlı olarak yaşandı². Fakat kamu-oyunun bilinçli tepkisi, daha da yaygınlaşma eğilimi gösterebilecek bir uygulamayı şimdilik önlemiş oldu. Bu yanlış uygulamanın bura-da duracağı düşünülürken, İzmir’de Karşıyaka Adalet Sarayı’nda “T. C.” rumuzunu kaldıran bir levha değişikliği yapıldı; İzmir’de bir grup avukat, bu değişikliği protesto etti³.

Bu olaylara bir tepki olarak Sözcü ve Karadeniz gazeteleri, adları-nın önüne “T. C.” rumuzunu koymaya başladılar. Aynı tepkiyi birçok ünlü kişi ve sanatçı, twitter ve facebook profillerinde adlarının önüne “T. C.” rumuzunu yazarak gösteriyor.

* Bafra Haber Gazetesi, Mayıs 2013, S. 91, s. 1 ve 19’da yayımlanan makalenin konu ile ilgili yeni örnekler eklenmiş, güncelleştirilmiş ve genişletilmiş metni.

** Prof. Dr., Eski Adalet Bakanı

1 Bu konudaki haber ve yorumlara örnek olarak bk. Sözcü, 19.4.2013, s. 1 “T. C. aler-jisi utanç verici!”, 20.4.2013, s. 1 “T. C. ile Oynamayın”, 13 “Sözcü yazdı, halk isyan eti, T. C. geri döndü”, “Gitti, geldi, gitti!”, Milliyet, 25.4.2013, s. 29 “Balıkesir’de ‘T. C.’ valiliğe geri döndü”.

2 Bu haber ve onunla ilgili bir yorum için bk. Emin Çölaşan, “T.C.’nin Başına Ge-len”, Sözcü, 20.4.2013, s. 5.

3 Bu haber için bk. Sözcü, 29.4.2013, s. 5 “Adliye binaları kervana katıldı”,

Bu konuda görüşü sorulan Başbakan *Recep Tayyip Erdoğan*, –basında yer alan haberlere göre– şu cevabı veriyor: “T. C.’nin kaldırılması olayından hiç haberim yok. Bursa’da valilik dediğimiz zaman Rusya, İngiliz valiliği mi akla gelecek? İngiltere’de falan bu yerlerde sadece numara yazar. Ama bu karar alındıysa, arkasında durul-malıydı.”⁴

Sayın Başbakan’ın basında haber ve yorumlarla geniş bir biçimde yer alan ve şimdilik en az bir bakanlık ve üç ilde meydana geldiği için yalnız bir günlük bir konu olarak kalmayan böyle bir olaydan “hiç haberi” olmadığını söylemesi şaşırtıcıdır. Fakat bunu söylemekle yetinmeyip, açıkça telâffuz etmese de –bizde eskiden Babıâli’nin Osmanlı İmparatorluğu döneminde İstanbul Hükümetini ifade etmesi gibi– İngiltere’de Başbakanlığı bulunduğu yerin sokak adı ve numarası ile gösteren “Downing Street, No. 10” örneğini vermesi ve bu konuda alınmış kararın “arkasında durulması” gerektiğini söylemesi, aslında bu uygulamayı desteklediğini göstermektedir.

II. T. C.’SİZLEŞTİRME POLİTİKASI

Bu arada basında yer alan başka bir haberden yukarıda sözü edilen tabelâ ve levha olaylarının aslında daha kapsamlı bir projenin bir parçası olduğu anlaşılmak-tadır: Başbakanlık İdareyi Geliştirme Başkanlığı sitesinin “Resmî yazışmalar” bölümünde sorulan bir soruya şu cevap verilmiştir: “Gönderilen makam bölümünde yer alan kurum/kuruluş adlarının önünde T. C. kısaltmasına yer verilmesine gerek yoktur.”⁵

İçişleri Bakanı *Muammer Güler*, CHP Milletvekili *Umut Oran*’ın Denizli, Balıkesir ve Bursa valiliklerindeki tabelâlardan T. C. ibaresinin kısa süreli kaldırıl-masına ilişkin soru önergesine verdiği cevapta tabelâlar yenilenirken alanın dar olması nedeniyle yazının daha belirgin ve uzaktan okunabilir olması amacıyla T.C.’nin konulmadığını, ancak daha sonra bu konuda istismarı önlemek için T. C. ibaresinin

⁴ Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’ın demeci ve onunla ilgili yorumlar için bk. Mehmet Türker, “Çok Güzel Şeyler Oluyormuş”, *Sözcü*, 20.4.2013, s. 4; Mehmet Y. Yılmaz, “Tabelâ İslâmcılığı”, *Hürriyet*, 25.4.2013, s. 21.

⁵ Bu haber için bk. Türkiye’de Yeniçağ, 19.4.2013, s. 9 “Başbakanlık T.C.’yi yazışmalardan sildi”.

yeniden asıldığını ifade etmiştir⁶. Bu cevabın aynı ibarenin daha önce o tabelâlara nasıl sığdığını açıklamadığı ortadadır.

Öyle anlaşıyor ki “T. C.” rumuzu, Başbakanlık ve ilgili bakanlıkların bilgisi, açık veya örtülü onayı ile bakanlık ve valilik gibi kamu kurumlarının adları ile en büyük kamu bankasının ticaret unvanından ve Başbakanlığın eşgüdümüyle resmî yazışmalardaki adreslerden çıkarılmaya başlanmıştır. Zaten bu olayların kısa zaman aralıklarıyla birbirini izlemesi, bunların basit bir rastlantı ya da -rekabet hukukunda kullanılan bir terimle- basit bir “uyumlu davranış” olmadığını, tek merkezden plânlanıp yönlendirildiğini göstermektedir. Ancak kamuoyunda nasıl bir tepki ile karşılaşılabileceğini ölçmek için önce bir sınama-deneme uygulaması yapılmıştır. Son olarak Turist Rehberleri Birliği (TUREB) tarafından rehberlere gönderilen ve rehberlerce tepki ile karşılanan çalışma kartlarında “Kültür ve Turizm Bakanlığı” adı önündeki “T. C.” rumuzunun kaldırılması da⁷, bu konuda genel bir T. C.’sizleştirme politikasının uygulanmaya başladığını göstermektedir.

24.10.1983 tarih ve 2933 sayılı Madalya ve Nişanlar Kanunu’nun 13. maddesine göre 4.7.1988 tarih ve 88/13039 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe konulan Devlet Madalya ve Nişanları Yönetmeliği⁸, gerek Devlet Şeref Madalyası, Devlet Övünç Madalyası ve Devlet Üstün Hizmet Madalyası’nın, gerek Devlet Nişanı, Cumhuriyet Nişanı ve Liyakat Nişanı’nın kompozisyonunda, ön veya arka yüzünde ay yıldız motifinin, madalya veya nişanın türünü gösteren yazının önünde “T. C.” harflerinin, T. C. Devlet Nişanı’nın ön yüzünde ayrıca Atatürk portresinin bulunmasını öngörmekteydi (m. 5-6 +Ek 1-6’daki şekiller). Yine bu Kanun’un 13. maddesine göre 28.10.2013 tarih ve 2013/5544 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe konulan Devlet Madalya ve Nişanları Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair

⁶ Bu haber için bk. Milliyet, 24.8.2015, s. 18 “T. C. ‘yer dar’ diye çıkarılmış”; Sözcü, 24.8.2015, s. 1 “Buna Kargalar Bile Güler: T. C.’yi yer dar olduğu için koyamadık”, s. 4 “T. C. valilik tabelâlarına sığmadığı için kaldırılmış”; Vatan, 24.8.2015, s. 18 “Yer dardı, T. C. sığmadı!”.

⁷ İçişleri Bakanı Güler’in cevabı ile ilgili yorumlar için bk. Güngör Mengi, “Hükümetin Valisi zamanı”, Vatan, 24.8.2015, s. 3; “Mustafa Mutlu, “Şaka gibi bir yanıt!”, Vatan, 24.8.2015, s. 17; Yılmaz Özdi, “Benim valim”, Hürriyet, 4.10.2013, s. 3.

⁸ Bu haber için bk. Hürriyet, 13.8.2013, s. 9 “Rehberlerin T.C. tepkisi”.

⁸ Devlet Madalya ve Nişanları Yönetmeliği’nin ilk metni için bk. T. C. Resmî Gazete, 7.8.1988, S. 19892.

Yönetmelik⁹ ise, Devlet, Cumhuriyet ve Liyakat Nişanlarında “T. C.” harflerine, Devlet Nişanı’nın ön yüzünde *Atatürk* portresine yer vermeyen hüküm ve şekiller getirmiştir (yeni Yönetmelik m. 1 ve 3 ile değişik m. 6+Ek 4, 5 ve 6’daki şekiller). Böylece nişanlarda, madalyalarla ilgili hüküm ve şekillerden farklı ve onlarla çelişik bir durum ortaya çıkmıştır. Devlet Şeref Madalyası’nın “Türkiye Cumhuriyetinin bekası, ülkenin ve milletin bölünmez bütünlüğü, toplumun huzuru, birlik ve beraberliği için yurt içinde veya yurt dışında üstün feragat, fedakârlık, başarı ve yararlık gösteren Türk ve yabancı uyruklu kişilere”, Devlet Övünç Madalyası’nın “yurt içinde veya dışında gösterdiği sorumluluk ve görev anlayışı içinde feragat ve fedakârlık, başarı ve yararlılık dolu çalışmalarıyla Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Milleti adına haklı gurur kaynağı teşkil ederek malûl olanlara ve şehit olan kişilerin ... mirasçılarına”, Devlet Üstün Hizmet Madalyası’nın “yurt içinde veya dışında herhangi bir alanda feragat, fedakârlık ve gayreti ile yaptığı çalışmalarda ülke ve dünya çapında ... üstün başarı göstererek Devletin yücelmesine ve millî menfaatlere önemli ölçüde katkısı olan Türk vatandaşlarına” verilmesine karşılık (MNK m. 2, Yönetmelik m. 5); Devlet Nişanı’nın “Türkiye Cumhuriyeti ile mensup olduğu devlet arasında dostça ilişkilerin geliştirilmesini ve milletlerin birbirlerine yakınlaşmalarını sağlayan ülkelerin devlet başkanlarına”, Cumhuriyet Nişanı’nın “Türkiye Cumhuriyeti ile mensup olduğu devlet arasında dostça ilişkilerin geliştirilmesini ve milletlerin birbirlerine yakınlaşmalarını sağlayan ülkelerin başkanlarına, bakanlarına ve dış temsilcilik mensuplarına”, Liyakat Nişanı’nın “ilim ve sanatta Türkiye Cumhuriyetinin uluslararası alanda tanıtılması ve yüceltilmesini sağlayan yabancı kişilere” verilmesi (MNK m. 3, yeni Yönetmelik m. 1 ile değişik Yönetmelik m. 6), bu nişanlarda adına onurlandırma işlemi yapılan Türkiye Cumhuriyeti’nin simgesi olan “T. C.” harflerinin bulunma-masını, Devlet Nişanı’ndan Cumhuriyet’in kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı *Atatürk*’ün portresinin çıkarılmasını haklı gösterecek bir gerekçe olamaz. Yapılan değişiklik, T. C.’sizleştirme ve *Atatürk*’ü unutturma politikasının yeni bir uygulamasıdır. Nitekim basındaki haberler de, bu yönde başlıklarla çıkmıştır¹⁰. Bu konuda AKP Genel

⁹ Devlet Madalya ve Nişanları Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik metni için bk. T. C. Resmi Gazete, 5.11.2013, S. 28812, s. 8-12.

¹⁰ Basında bu konudaki haber başlıklarına örnek olarak 6.11.2013 tarihli şu gazete-

Başkan Yardımcısı ve Parti Sözcüsü *Hüseyin Çelik*'in bir televizyon programında değişikliği "Daha önce yapılan bir şey ömür boyu kalmak zorunda mı? Bir şey hazırlandı, bu kıyamete kadar kalacak diye bir şey yoktur." sözleriyle savunması¹¹, hangi zihniyetle hareket edildiğini göstermektedir.

III. "T. C." NEDİR ?

"T. C." rumuzu, siyasal rejimiyle Türkiye Devletinin adı olan "Türkiye Cumhuriyeti" sözcüklerinin kısaltmasıdır (AY m. 2). Kolayca tanınmaya yönelik pratik nedenlerle birçok ülke, devlet ve kurumun tam adı yerine kısaltmalar kullanılır. Karayolları araçlarının plâkalarında kayıtlı oldukları ülkelerin adlarının –örneğin B Belçika, D Federal Almanya, DK Danimarka, F Fransa, NL Nederlande (Hollanda), TR Türkiye, vb– tek veya çift harfle gösterilmesi gibi; devletlerin adları da, iki veya üç harfli kısaltmalarla ifade edilir. Birkaç örnek:

BRD Bundesrepublik Deutschland (Federal Almanya Cumhuriyeti),

GB Great Britain (Büyük Britanya),

UK United Kingdom (Birleşik Krallık),

USA United States of America (Amerika Birleşik Devletleri),

SA South Africa (Güney Afrika) .

İşte bölücü ve ayrılıkçıların doğru bir söyleyiş, fakat akıllarınca müstehzi bir eda ile "TeCe" olarak telâffuz ettikleri "T. C." de böyle bir kısaltmadır. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti için söz konusu olan tüm anayasal nitelik ve özellikler, bu kısaltma için de geçerlidir (AY m. 1-4).

lere bk. Aydınlik, s. 1 "Atatürk'e Nişan Aldı", 11 "Devlet Nişanı'ndan Atatürk ve T.C.'yi Sildiler"; Cumhuriyet, s. 1 "T.C. ifadesi de artık yok", "Devlet Nişanlarından Atatürk ve T. C.'yi çıkarttılar"; Hürriyet, s. 16 "Ata ve TC atıldı"; Milliyet, s. 1 "TC ve Atatürk 'nişan'da yok", 20 "Devlet nişanından Atatürk ve T.C. ibaresi çıkarıldı"; Sözcü, s. 1 "Devlet 'Nişan'larından çıkarttılar. Atatürk ve T. C. battıkça batıyor", 5 "Devlet nişanlarından T. C. ve Atatürk kalktı"; Türkiye'de Yeniçağ, s. 1 "T.C.'yi nişanlardan da sildiler", 8 "Atatürk ve T. C. Devlet Nişanından da çıkarıldı"; Vatan, s. 1 "T. C. yazısı da kalktı", 17 "Nişanlardan Atatürk ve T. C. çıktı".

¹¹ Bu haber için bk. Aydınlik, 8.11.2013, s. "Hüseyin Çelik'ten Haddini Aşan Sözler: Atatürk ve T.C. ömür boyu kalmak zorunda mı?".

Bu kısaltmanın kullanılması gereken yerde kullanılmaması, bir ihmâl sonucu olabileceği gibi; Anayasa'da yazılı nitelik ve özellikleriyle Türkiye Cumhuriyeti'nin ret ve inkârı anlamına da gelebilir. Konu, ulusal birlik ve ülke bütünlüğümüzün tartışma konusu yapıldığı, vatandaş kimliği olarak "Türk" sözcüğüne yeni Anayasa'da yer verilmek istenmediği (krş. AY m. 66); I. Dünya Harbinde Çanakkale Savaşı'nın Anafartalar Komutanı, Kurtuluş Savaşı'nın Başkomutanı, Cumhuriyet'in kurucusu Gazi *Mustafa Kemal Atatürk*'ün adının tarih kitaplarından çıkarılmak istendiği bir dönemde her zamankinden daha çok önem kazanmıştır. Memnuniyet verici olan şey, halkın ve basının "T. C." rumuzunu ortadan kaldırma girişimi karşısında ona sahip çıkmasıdır.

IV. "T. C." RUMUZUNUN YETKİSİZ KULLANILMASI VE GEREKEN YERDE KULLANILMAMASI

A - Genel Olarak

Anayasa'mıza göre "Bakanlıkların kurulması, kaldırılması, görevleri, yetkileri ve teşkilâtı kanunla düzenlenir." (m. 113/I). Bu hüküm uyarınca gerek daha önce kanunlarla yapılan, gerek 6.4.2011 tarih ve 6223 sayılı Kamu Hizmetlerinin Düzenli, Etkin ve Verimli Bir Şekilde Yürütülmesini Sağlamak Üzere Kamu Kurum ve Kuruluşlarının Teşkilât, Görev ve Yetkileri ile Kamu Görevlilerine İlişkin Konularda Yetki Kanunu ile Bakanlar Kuruluna verilen yetki çerçevesinde çıkarılan kanun hükmünde kararnamelerle getirilen düzenlemelerin hiçbirinde Başbakanlık veya bakanlıkların adlarının önüne "T. C." rumuzunun konması hakkında herhangi bir hüküm bulunmamaktadır.

Bununla birlikte başta Başbakanlık olmak üzere, bütün bakanlıkların yazışmalarında ve -İçişleri ve Millî Savunma Bakanlıkları dışında- bütün bakanlık-ların Ankara'daki merkez binalarının girişlerindeki tabelâlarında adlarının önünde "T. C." rumuzu yer almaktadır: T. C. Başbakanlık, T. C. Adalet Bakanlığı, T. C. Dışişleri Bakanlığı, T. C. Ekonomi Bakanlığı, T. C. Maliye Bakanlığı, T. C. Millî Eğitim Bakanlığı, T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, T. C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, T.C. Gençlik ve Spor Bakanlığı, T. C. Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, T. C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, vb.

Başta Genelkurmay Başkanlığı olmak üzere, Türk Silhlı Kuvvetleri komutanlıklarının Ankara'daki karargh binalarındaki levhalarda yazılı olmasa da, adları önünde "T. C." rumuzu vardır; işlemlerinde ve yayınlarında kullanılmaktadır: T.C. Genelkurmay Başkanlığı, T. C. Kara Kuvvetleri Komutanlığı, T. C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, T. C. Hava Kuvvetleri Komutanlığı, T. C. Jandarma Genel Komutanlığı. Aynı durum, Türk Silhlı Kuvvetleri komutanlıklarına bağlı kuruluşlar için de söz konusudur.

Aynı biçimde Anayasa'nın 130. maddesine göre Devlet veya vakıflar tarafından kurulan yükseköğretim kurumları olarak niversiteler için bu konuda ne Yükseköğretim Kanunu'nda, ne Yükseköğretim Kurumları Teşkilâtı Kanunu'nda herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Bununla birlikte bazı niversite, fakülte ve enstitüler, kendiliğinden "T. C." rumuzunu kullanmaktadırlar. Örneğin T. C. Anadolu Üniversitesi, T. C. Bahçeşehir Üniversitesi, T. C. Beykent Üniversitesi, T. C. Erciyes Üniversitesi, T. C. Haliç Üniversitesi, T. C. Harran Üniversitesi, T.C. İstanbul Kültür Üniversitesi, T. C. Kastamonu Üniversitesi, T. C. Marmara Üniversitesi, T. C. Mevlna Üniversitesi, T. C. İstanbul Ticaret Üniversitesi, T. C. Yeni Yüzyıl Üniversitesi; T.C. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, T. C. İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler ve Fen Bilimleri Enstitüsü, T. C. Dmlpınar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü böyle yapmaktadır (krş. Yükseköğretim Kurumları Teşkilâtı Kanunu m. 11, 14, 25; ek m. 6, 23 41, 45, 47, 48, 53, 57, 76, 110). Bazen aynı niversitenin fakülteleri arasında farklı uygulamalar da görülmektedir. Örneğin "T. C. Gazi Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi" adında yer alan "T. C." rumuzu, "Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi" adında bulunmamaktadır (krş. Yükseköğretim Kurumları Teşkilâtı Kanunu m. 10/a, d).

Anayasa'mıza göre "Türkiye, merkezî idare kuruluşu bakımından, coğrafya durumuna, ekonomik şartlara ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre, illere; iller de diğer kademeli bölümlere ayrılır." (m. 126/I). İl İdaresi Kanunu'nda il, ilçe, bucak ve köy adları ile ilgili hükümler bulunmakla birlikte (m. 2/I D-E), bunların önüne "T. C." rumuzunun konması hakkında herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Fakat uygulamada adı geçen yönetim bölümlerinin adları ile birlikte valilik, kaymakamlık ve bucak müdürlüğü sözcükleri önünde "T. C." rumuzuna de yer verilmektedir. Örnekler: T. C. Adana Valiliği, T. C.

Bolu Valiliği, T. C. Diyarbakır Valiliği, T.C. Edirne Valiliği, T.C. İstanbul Valiliği, T. C. Konya Valiliği, T. C. Samsun Valiliği; T. C. Akçaabat Kaymakamlığı, T. C. Çankaya Kaymakamlığı, T. C. Kadıköy Kaymakamlığı, T. C. Karatay Kaymakamlığı, T. C. Meram Kaymakamlığı, T. C. Merzifon Kaymakamlığı, T. C. Söke Kaymakamlığı, T. C. Şalpazarı Kaymakamlığı, T. C. Zara Kaymakamlığı, vb. Bazen bir mahalle muhtarlığının adında bile "T. C." rumuzu dikkati çekmektedir. Örnekler: T. C. Ankara İli Çankaya İlçesi Ayrancı Mahallesi Muhtarlığı, T. C. Yenimahalle İlçesi Demet Mahallesi Muhtarlığı. Görevin yapıldığı, makamın bulunduğu binadaki levhada da "T. C." rumuzu kullanılabilir. Örnek: T. C. Mudurnu Hükümet Konağı.

Kanun, tüzük ve bakanlıklarca çıkarılan yönetmelikler, Bakanlar Kurulu kararları, Anayasa Mahkemesi kararları, Yargıtay ve Danıştay içtihadı birleştirme kararları ile resmî ilânların yayımlandığı T. C. Resmî Gazete, Adalet ve Millî Eğitim Bakanlıklarının kendi alanları ile ilgili mevzuat ve genelgeleri yargı ve eğitim mensuplarına duyurmak için yayımladıkları T. C. Adalet Bakanlığı Eğitim Dairesi Başkanlığı Yargı Mevzuatı Bülteni, T. C. Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi de, "T. C." rumuzunun kullanıldığı resmî yayın organlarıdır.

Yargı erki içindeki bağımsız kuruluşlar (mahkemeler ve yüksek mahkemeler, icra daireleri), -adlarının bir parçasını oluşturmaya da- genellikle "T. C." rumuzunu binalarındaki tabelâlarında veya başlık olarak kararlarının üst tarafında kullanmaktadırlar. Örnekler: T. C. Anayasa Mahkemesi (krş. AY m. 146-153), T. C. Yargıtay 11. Hukuk Dairesi, T. C. Yargıtay 23. Hukuk Dairesi, T. C. Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, T. C. Yargıtay 8. Ceza Dairesi, T. C. Yargıtay 15. Ceza Dairesi, T. C. Yargıtay Ceza Genel Kurulu (krş. AY m. 154), T. C. Danıştay 3. Daire, T. C. Danıştay 10. Daire, T. C. Danıştay İdarî Dava Daireleri Kurulu, T. C. Danıştay Vergi Dava Daireleri Kurulu, T. C. Danıştay İçtihatları Birleştirme Kurulu (krş. AY m. 155), T. C. Askerî Yargıtay (krş. AY m. 156), T. C. Askerî Yüksek İdare Mahkemesi (krş. m. 157); T. C. Bafra Ağır Ceza Mahkemesi, T. C. Çatalca 2. Asliye Hukuk Mahkemesi, T. C. Zonguldak 1. Asliye Hukuk Mahkemesi, T. C. Ankara 3. Fikrî ve Sinaî Haklar Mahkemesi, T. C. Ankara 13. İş Mahkemesi, T. C. İstanbul 19. Asliye Ticaret Mahkemesi, T. C. Trabzon Aile Mahkemesi, T. C. Antalya 2. Tüketici Mahkemesi, T. C. Ankara 2. Sulh Hukuk Mahkemesi, T. C. Seferihisar Sulh Hukuk Mahkemesi, T.C. Adana 9.

İcra Dairesi, T. C. Ankara 22. İcra Dairesi, T.C. Bilecik İcra Dairesi, T. C. Bitlis İcra Dairesi, T. C. Erzurum İcra Dairesi, T. C. İstanbul Anadolu 9. İcra Dairesi, T. C. İstanbul Anadolu 3. İcra ve İflâs Müdürlüğü, T. C. İzmir 26. İcra Dairesi, T. C. Kocaeli 1. İcra Dairesi, T. C. Şanlıurfa 3. İcra Dairesi, vb. Bazen adliye binasında da “T.C.” rumuzu kullanılmaktadır. Örnek: T. C. Bafra Adalet Sarayı. T. C.’siz farklı uygulama için iki örnek: Ankara Adalet Sarayı, İstanbul Adalet Sarayı.

Seçimlerin düzen içinde yönetimi ve dürüstlüğü ile ilgili bütün işlemleri yapmak ve yaptırmak, seçim konularıyla ilgili bütün yolsuzlukları, şikâyet ve itirazları incelemek ve kesin karara bağlamak, TBMM üyelerinin seçim tutanaklarını ve Cumhurbaşkanı seçimi tutanaklarını kabul etmekle görevli Yüksek Seçim Kurulu, internet sitesinde “ysk” olarak kısalttığı adını, kararlarının başında “T. C. Yüksek Seçim Kurulu” olarak yazmaktadır (krş. AY m. 75/II-V; Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun m. 11-14).

TBMM Başkanlığına bağlı, ancak görevinin yürütülmesinde bağımsız Kamu Denetçiliği Kurumu, yayın ve ilânlarını “KDK” olarak kısalttığı yasal adının başına koyduğu rumuzla “T. C. Kamu Denetçiliği Kurumu” olarak yapmaktadır (krş. AY m. 74/IV, VI; Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu m.1-2, 4, 12).

Daha önce Yükseköğretim Kanunu ve Yükseköğretim Üst Kuruluşları ile Yükseköğretim Kurumlarının İdari Teşkilâtı Hakkında Kanun Hükmünde Kararname’deki adıyla Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi için kullanılan ÖSYM kısaltması, 17.2.2011 tarih ve 6114 sayılı Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi Başkanlığının Teşkilât ve Görevleri Hakkında Kanun’un yürürlüğe girmesinden itibaren bu Başkanlığı ifade etmektedir (m. 2/1g). Merkez’in yasal adında bulunmayan T. C. rumuzu ise, uygulamada önceki dönemde olduğu gibi bugün de Merkez’in adı önünde kullanılmaktadır.

Başbakanlık ve Bakanlıklara bağlı kurum ve kuruluşların adlarının önünde de “T. C.” rumuzu kullanılmaktadır. Örnekler: T. C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı, T. C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, T. C. Başbakanlık MİT Müsteşarlığı, T. C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı; T. C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, T. C. Adalet Bakanlığı Ceza İnfaz Kurumları ve Tu-

tuvevleri Personeli Kahramanmaraş Eğitim Merkezi, T. C. Adalet Bakanlığı Silivri Ceza İnfaz Kurumları Kampusu; T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, T. C. Millî Savunma Bakanlığı Tire Askerlik Şubesi Başkanlığı; T. C. Maliye Bakanlığı Millî Emlâk Satış/Tanıtım Ofisi, T. C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Eğitim Merkezi; T. C. Sağlık Bakanlığı Türkiye İlaç ve Tıbbî Cihaz Kurumu, T. C. Sağlık Bakanlığı Kamu Hastaneleri Kurumu Uşak Devlet Hastanesi; T.C. Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı Altyapı Yatırımları Genel Müdürlüğü, vb. Bafra'dan seçilmiş birkaç örnek: T. C. Millî Eğitim Bakanlığı Samsun-Bafra Kızılırmak İlköğretim Okulu, T. C. Sağlık Bakanlığı Nafiz Kurt Bafra Devlet Hastanesi, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Bafra Hasan Çakın Halk Kütüphanesi. Aynı durum, valilik ve kaymakamlıklara bağlı kuruluşlar için de söz konusudur. Örnekler: T. C. Ankara Valiliği Çevre ve Şehircilik Müdürlüğü, T. C. Ankara Valiliği Gençlik Merkezi, T. C. Bafra Kaymakamlığı İlçe Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü.

Bazen "T. C." rumuzunun bağlı bulunulan bakanlık veya üst kurumun adı anılmaksızın da kullanıldığı görülmektedir. Örneğin T. C. Emniyet Genel Müdürlüğü adı, binalarındaki levhalarda İçişleri Bakanlığı ile, T. C. İstanbul Emniyet Müdürlüğü adı Emniyet Genel Müdürlüğü ile bağlantısı belirtilmeksizin, T. C. Akhisar İlçe Emniyet Müdürlüğü adı Manisa Emniyet Müdürlüğü ile bağlantısı gösterilmeksizin; T. C. Gelir İdaresi Başkanlığı Hatay Vergi Dairesi Başkanlığı, resmî ilânlarda Maliye Bakanlığı ile bağlantısı gösterilmeksizin; T. C. Ankara Müftülüğü, levhasında Diyanet İşleri Başkanlığı ile bağlantısı belirtilmeksizin yazılmıştır.

Anayasa'mıza göre "Mahallî idareler; il, belediye veya köy halkının mahallî müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere ... oluşturulan kamu tüzel kişileridir." (m. 127/I). Yerel yönetim birimleri olarak il özel idaresi, büyükşehir belediyesi ve beledi-yelerin bulundukları il, ilçe veya beldeye göre verilmiş olan adları ile birlikte "T. C." rumuzunu da kullanmaları hakkında İl Özel İdaresi Kanunu, Belediye Kanunu, Büyükşehir Belediyesi Kanunu ve Mahalli İdareler ile Mahalle Muhtarlıkları ve İhtiyar Heyetleri Hakkında Kanun'da herhangi bir hüküm yoktur.

Uygulamada da söz konusu yerel yönetim birimleri, bu rumuzu – T. C. Uşak İl Özel İdaresi; T. C. Aydın Belediyesi, T. C. Banaz Belediyesi, T. C. Başiskele Belediyesi, T. C. Çankaya Belediyesi, T. C. Çaykara Belediyesi, T. C. Karaburun Belediyesi, T. C. Mudurnu Belediyesi, T. C. Sürmene Belediyesi, T. C. Şişli Belediye Başkanlığı gibi istisnalar dışında– genellikle sadece yazışma ve resmî ilânlarında kullanmakta; buna karşılık binalarının girişlerine il, ilçe, belde, köy veya –yukarıda örnekleri verilen istisnalar dışında– mahalle muhtarlığı adıyla birlikte kurumsal adlarını, hatta bazen sadece bu sonuncu adlarını belirten sözcükleri yazmakla yetinmektedirler. Örneğin Ankara Büyükşehir Belediyesi (resmî ilânlarda ve başkanlık levhalarında T. C. Ankara Büyükşehir Belediye Başkanlığı), Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi (resmî ilânlarda ve başkanlık levhalarında T. C. İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı), İzmir Büyükşehir Belediyesi, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Mersin Büyükşehir Belediyesi; Erzincan Belediyesi, Giresun Belediyesi, İzmit Belediyesi, Muş Belediyesi, Sinop Belediyesi; Bafra Belediyesi, Tarsus Belediyesi, Kuşadası Belediyesi, Of Belediyesi, Şereflikoçhisar Belediyesi sözcükleri; hatta bazen sadece “Belediye” sözcüğü, anılan yerel yönetimlerin adları olarak tabelalarda okunabilir. Böyle bir sözcük, küçük bir ilçe veya bir beldedeki resmî makamları işlevlerine göre belirten adlardan biri olarak yeterli görülmektedir. Buna karşılık büyükşehir belediyelerinde dairelerin adlarının önünde bile T. C. rumuzunun kullanılması dikkati çekmektedir. Örnek: T. C. İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Çevre Koruma ve Kontrol Dairesi Başkanlığı.

Borsalar, bu arada ticaret borsaları bakımından adları önünde “T. C.” rumuzunu kullanmalarına yönelik herhangi bir yasal zorunluluk bulunmamakla birlikte; uygulamada bazı ticaret borsalarının bu rumuzu kendiliklerinden kullandıkları görülmektedir. Örnek: T. C. Afyonkarahisar Ticaret Borsası (krş. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği ve Borsalar Kanunu m. 3/c, 28-29).

B – Özel Konumu Olan İki Kurum

“T. C.” rumuzu ile “Türkiye” ve “Cumhuriyet” sözcüklerinin kullanımı bakımından özel bir konumu olan iki kurumdan da söz etmek, yerinde olacaktır:

17.5.1928 tarih ve 1267 sayılı Kanun'la Ankara'da Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi kuruldu. Müessese'nin kurucusu, IV. İsmet Paşa (İnönü) Hükümetinin Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı *Refik Bey (Saydam)*'dir. 30.12.1940 tarih ve 3959 sayılı Kanun'la Müessese'nin görev, yetki ve sorumlulukları yeniden düzenlendi. *Atatürk*'ün ölümünden sonra İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde II. *Celâl Bayar* Hükümetinden sonra kurulan iki hükümetin Başbakanı olarak görev yapan Dr. *Refik Saydam*'ın 7/8 Temmuz 1942 günü ölümünden sonra¹² Müessesenin adı, 10.8.1942 tarih ve 4288 sayılı Kanunla "Türkiye Cumhuriyeti Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi" olarak değiştirildi¹³. Yakın zamanlara kadar adındaki "Türkiye Cumhuriyeti" ibaresi yerine "T. C." rumuzu da kullanılarak gelen Müessese, yerini 30.12.1940 tarih ve 3959 sayılı Kanun'u yürürlükten kaldıran 11.10.2011 tarih ve 663 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Sağlık Bakanlığı'na bağlı bir kuruluş olarak kurulan Türkiye Halk Sağlığı Kurumu'na bıraktı (m. 26; 58/14-b, geç. m. 3/1, 4/1,5, 8/2). Böylece bir kalemde 83 yıllık bir Müessesenin adından hem "Cumhuriyet" sözcüğü, hem kurucusunun adı çıkarıldı. Bu, ülkemize büyük hizmetlerde bulunmuş bir insana karşı değerbilmezliğin ötesinde, genel olarak Cumhuriyet değerlerinin ret ve inkârı anlamına gelen bir olaydır.

Para karşılığında yapılan tüm işlemlerde ödeme aracı olarak kullandığımız banknotların ön ve arka yüzlerinde sol tarafta "Türkiye

¹² Bu makale kapsamındaki görev ve hizmetleriyle Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı ve Başbakan Dr. Refik Saydam hakkında bk. Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, C. 27, İstanbul 1994, s. 214 vd "Saydam, (İbrahim) Refik"; ayrıca Türk Ansiklopedisi, C. XXVIII, Ankara 1980 (MEB Yayını), s. 191 "Saydam, Dr. Refik"; Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C. 20, İstanbul 1986, s. 10242 "Saydam (Refik)".

¹³ Türkiye Cumhuriyeti Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi hakkında toplu bilgi için bk. Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, C. 26, İstanbul 1993, s. 186 "Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü"; Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C. 19, İstanbul 1986, s. 9740 "Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü".

^Türk Ansiklopedisi, C. XIX, Ankara 1971 (MEB Yayını), s. 208'de ise şu başlık okunmaktadır: "Hıfzıssıhha Enstitüsü: bk. Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü". Fakat bu yollamanın işaret ettiği yer olarak Türk Ansiklopedisi, C. XXVII, Ankara 1978 (MEB Yayını), s. 257'de "Refahiye" (s. 256 devamı), "Referandum", "Refik Bey, Manyası-zade" ve "Refleks" sözcükleri dışında bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu, Türk Ansiklopedisi gibi MEB Yayını bir prestij ansiklopedisi için açıklanması güç bir ciddiyetsizlik örneğidir.

Cumhuriyet Merkez Bankası" adı, ön yüzlerinin ortasında her birinin tutarını gösteren rakamın altında "14 Ocak 1970 tarih ve 1211 sayılı Kanuna göre çıkarılmıştır" cümlesi yazılıdır. Sözü edilen Kanun, 11.6.1930 tarih ve 1715 sayılı ilk kuruluş kanunu ile aynı adı taşıyan 14.1.1970 tarih ve 1211 sayılı Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu'dur¹⁴. 1211 sayılı Kanun'a göre Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Türkiye'de banknot çıkarma imtiyazına tekel olarak sahip, bu Kanunda yazılı görev ve yetkileri haiz, anonim ortaklık olarak kurulmuş bir bankadır (21.4.1994 tarih ve 3985 sayılı Kanun'la değişik m. 1/I). "TCMB" olarak kısaltılan Banka adındaki "Cumhuriyet" sözcüğü, dikkat edilirse, -"Türkiye Cumhuriyeti" ibaresinin yer aldığı benzeri isim tamlamalarından farklı olarak- yalın hâliyle kullanılmıştır. Burada "Cumhuriyet" sözcüğü, "Merkez Bankası" ibaresi önünde bir sıfat gibi kullanıldığı için bir isim-sıfat tamlamasının tümleci durumundadır.

"Türkiye Cumhuriyeti" ibaresi veya onun kısaltması "T. C." rumuzu, çeşitli sosyal güvenlik kuruluşları, iktisadî devlet teşekkülleri ve kamu kuruluşlarının ad veya unvanlarının başında da yer almaktadır. Örnekler: T.C. Emekli Sandığı, T. C. Ziraat Bankası; SGK olarak kısaltılan T. C. Sosyal Güvenlik Kurumu; TCDD olarak kısaltılan Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları İşletmesi, eskiden TCK olarak kısaltılan Türkiye Cumhuriyeti Karayolları, şimdi TCKGM veya sadece KGM olarak kısaltılan Türkiye Cumhuriyeti Karayolları Genel Müdürlüğü, TOKİ olarak kısaltılan T. C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı, PTT olarak kısaltılan Türkiye Cumhuriyeti Posta, Telgraf ve Telefon İşletmesi, vb.

"T. C." rumuzu, adında yer aldığı kurumun Devlete ait olduğunu ya da -vakıf üniversiteleri gibi- Devlet kurumları ile aynı hükümlere tâbi olduğunu gösteren bir simge (krş. AY m. 130 sf), dolayısıyla bir kamu hizmetinin bu nitelikte bir kurumca yürütüldüğünü ifade eden bir marka gibidir (krş. Markaların Korunması Hakkında Kanun Hükümünde Kararname m. 5/I).

¹⁴ Her ikisinde de daha sonra çıkarılan kanunlarla birçok değişiklik yapılmış olan 11.6.1930 tarih ve 1715 sayılı Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu ile 14.1.1970 tarih ve 1211 sayılı Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu'nun ilk metinleri için sırasıyla bk. T.C. Resmi Gazete, 30.6.1930, S. 1533, s. 9168-9172; 26.1.1970, S. 13409.

C – Yetkisiz Kullanma ve Gerekli Yerde Kullanmamanın Yaptırımları

Bu bakımdan “T. C.” rumuzu, her isteyen kullanabileceği bir simge değildir. Yetkisi olmadan bu rumuzu kullanan kişi, olayın özelliklerine göre Türk Ceza Kanunu’nun 204. maddesinde yazılı “Resmî belgede sahtecilik” (f. 1) ya da 262. maddesinde yazılı “Kamu görevinin usulsüz olarak üstlenilmesi” suçunu işlemiş olabilir. Buna karşılık “T. C.” rumuzunu görevi gereğince kullanması gereken kişi de, bunu yapmadığı ya da ihmal ettiği takdirde, olayın özelliklerine göre Türk Ceza Kanunu’nun 257. maddesinde yazılı “Görevi kötüye kullanma” (f. 2) ya da 300. maddesinde yazılı “Devletin egemenlik alâmetlerini aşağılama” (f. 1 c. 2) veya 301. maddesinde yazılı “Türkiye Cumhuriyeti Devletini aşağılama” (f. 1) suçunu işlemiş olabilir.

Konuyu Türk Ticaret Kanunu ve Dernekler Kanunu açısından da incelemekte yarar var: Bilindiği gibi, Türk Ticaret Kanunu’na göre; “Türk”, “Türkiye”, “Cumhuriyet” ve “Millî” sözcükleri, bir ticaret unvanına ancak Bakanlar Kurulu kararıyla konabilir (m. 46/3). Dernek adlarında kullanılması izne bağlı isimler listesi ise, biraz daha uzundur. Dernekler Kanunu’na göre; dernek adlarında “Türk”, “Türkiye”, “Millî”, “Cumhuriyet”, “Atatürk”, “Mustafa Kemal” sözcükleri ile bunların baş ve sonlarına getirilen eklerle oluşturulan sözcükler, İçişleri Bakanlığı’nın izniyle kullanılabilir (m. 28). Dolayısıyla “Türkiye Cumhuriyeti” ve onun kısaltması olan “T. C.” rumuzu da, –bu hâliyle açıkça öngörülmüş olmamakla birlikte– kamu hizmeti niteliği taşıyan bir ticarî işletmeyi işleten tacirin unvanında Bakanlar Kurulu kararı, kamu yararına çalışan bir derneğin adında ise İçişleri Bakanlığı’nın izniyle kullanılabilirdir (krş. TTK m. 46/1, DK m. 27/I).

Aykırı davranışlar hakkında ceza yaptırımları öngörülmüştür: Türk Ticaret Kanunu’nun ticaret unvanına ilişkin 46. maddesine aykırı hareket edenler, aynı Kanun’un 51. maddesinin 3. fıkrasına göre “üç aydan iki yıla kadar hapis veya adlî para cezasıyla cezalandırılır”; Dernekler Kanunu’nun 28. maddesinde yazılı sözcükleri izinsiz kullanan dernek yöneticileri ise, aynı Kanun’un 32. maddesinin (n) bendine göre, “fiilleri daha ağır bir cezayı gerektirmediği takdirde, yüz günden az olmamak üzere adlî para cezası ile cezalandırılır ve derneğin feshine de karar verilir.”

“Türkiye Cumhuriyeti” ve onun kısaltması olan “T. C.” rumuzunun bir ticaret unvanında Bakanlar Kurulu kararı olmaksızın kullanılması, Türk Ticaret Kanunu hükümlerine göre “dürüstlük kuralına aykırı davranış” olarak (m. 55 kenar başlığı, 1534) “haksız rekabet” de oluşturabilir. Çünkü “Kendisi, ticarî işletmesi, işletme işaretleri, ... faaliyetleri, ... ve iş ilişkileri hakkında gerçek dışı veya yanıltıcı açıklamalarda bulunmak” (m. 55/1a-2); “Paye, diploma ... almadığı hâlde bunlara sahipmişçesine hareket ederek müstesna yeteneğe malik bulunduğu zannını uyandırmaya çalışmak veya buna elverişli doğru olmayan meslek adları ve sembolleri kullanmak”, başlıca haksız rekabet hâlleri arasında sayılmıştır (m. 55/1a-3). Dolayısıyla olayın özelliklerine göre Türk Ticaret Kanunu’nun haksız rekabete ilişkin “Hukukî sorumluluk” (m. 56-61) ve “Ceza sorumluluğu” hükümleri (m. 62-63) de uygulama alanı bulabilir.

Ekleme gerekir ki, yasal bir zorunluluk olmadığı ya da ad veya unvanın bir parçası olmadığı hâlde T. C. rumuzunun kullanılması, yukarıda sözü edilen günümüz koşullarında bir ulusal kimlik refleksi olarak ortaya çıkmaktadır. Zaten konunun güncel önemi de, özellikle bu koşullardan kaynaklanmaktadır.

V. SONUÇ

Bütün bunlar, konunun çeşitli yönleriyle ilgili olasılıklardır. Ancak –yukarıda verilen örneklerden anlaşılacağı üzere– güncel sorun, “T. C.” rumuzunun birkaç olayda kullanılması gereken yerde kullanılmaması, başka bir deyişle, ihmal edilmesi-dir. Kamuoyunun tepkiyle –bazen siyasî partilerin müdahalesi ile de olsa¹⁵– genelde bu uygulamadan vazgeçilmesi, böylece günümüz koşullarında duyarlı hâle gelen bir konuda yanlış bir uygulamanın yaygınlaşmadan önlenmesi, memnuniyet vericidir. Bundan sonra da böyle bir girişimde bulunulmaması gerekir. Önemli olan, “T. C.” rumuzunun doğru ve yerinde kullanılmasıdır. Halkın Türkiye Cumhuriyeti’nin simgesine sahip çıkması ise, en büyük güvencedir.

¹⁵ Böyle bir müdahale örneği için bk. Haber Türk-Egeli, 28.8.2013, s. 1 “T. C. Tabelâsını CHP’li Vekil Astı”, 6 “CHP, Balıkesir’deki Ziraat Bankası’na T. C. yazısı astı”.

KAYNAKLAR

(Haber Dışındaki Kaynaklar)

Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, C. 26, İstanbul 1993, s. 186 "Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü".

Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, C. 27, İstanbul 1994, s. 214 vd "Saydam, (İbrahim) Refik".

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C. 19, İstanbul 1986, s. 9740 "Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü".

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C. 20, İstanbul 1986, s. 10242 "Saydam (Refik)".

Emin Çölaşan, "T.C.'nin Başına Gelen", Sözcü, 20.4.2013, s. 5.

Güngör Mengi, "Hükümetin Valisi zamanı", Vatan, 24.8.2015, s. 3.

Mustafa Mutlu, "Şaka gibi bir yanıt!", Vatan, 24.8.2015, s. 17.

Yılmaz Özdil, "Benim valim", Hürriyet, 4.10.2013, s. 3.

Türk Ansiklopedisi, C. XXVIII, Ankara 1980 (MEB Yayını), s. 191 "Saydam, Dr. Refik".

Mehmet Türker, "Çok Güzel Şeyler Oluyormuş", Sözcü, 20.4.2013, s. 4.

Mehmet Y. Yılmaz, "Tabelâ İslâmcılığı", Hürriyet, 25.4.2013, s. 21.